

**«Ա» ՁԱՅՆԱՎՈՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ԵՎ
«ԱՆԱՌՅԱՆԻ ՕՐԵՆՔԸ»**

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

Բայազետի բարբառում ընդհանուրհայերենյան **ա** ձայնավորից բացի գործառնում են նաև քմային արտասանությամբ **ւ** և շրթնային արտասանությամբ **ւ** հնչյունները:

Քմային **ւ** -ն առաջնային շարքի ստորին բարձրացման ձայնավոր է, որ արտասանությամբ նույնանուն է հայերենի այլ բարբառներում հանդիպող համապատասխան ձայնավորին:

Շրթնային **ւ** ձայնավորի առկայությունը Բայազետի բարբառի ձայնավորական համակարգի առավել ցայտուն յուրահատկությունն է: Սակայն ուսումնասիրողները, հպանցիկ անդրադառնալով բարբառին՝ այս հնչյունի բաշխման որևէ օրինակներին չեն արձանագրել բարբառային խոսքում, և բերված օրինակներից այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, թե այն կարող է հանդես գալ ցանկացած դիրքում, կամ թե՛ Բայազետի բարբառում **ա** ձայնավորը գրեթե միշտ շրթնային է¹: Մասնավորապես, Յ. Մուրադյանը գրում է. «Նոր Բայազետի (Կամոյի) ու Մարտունու շրջանի գյուղերի խոսվածքներին հատուկ **ւ** ձայնավորը **ա**-ի արտասանական ազատ տարբերակն է, որ կարող է հանդես գալ համարյա բոլոր դիրքերում, որպես այդ խոսվածքների արտասանական բազային հատուկ ձայնավոր»²:

Մեր դիտարկումները, սակայն, ցույց են տալիս, որ իրականում Բայազետի բարբառում **ա** և **ւ** հնչյունները գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ, որը դրսևորվում է հետևյալ կերպ³.

1. **ւ** հնչյունը հանդես է գալիս՝

ա) բացարձակ բառակազմում, օրինակ՝ **ւ** բրանք, **ւ** տամ, **ւ** խճիկ, **ւ** թոռ, **ւ** ստղղ, **ւ** մբ, **ւ** լուր, **ւ** ծիկ, **ւ** դանձ, **ւ** ճառ, **ւ** ճ և այլն (բացառություն են կազմում **ա** ձայնավորով սկսվող սակավաթիվ բառեր, ինչպես՝ **այ**, **ահա**, **այսի**, **այտի**, **այնի**, **այտենց**, **այսենց**, **առռա**, **ախար**, **ա հա հա**, **այնառթ**),

բ) բառակազմի խուլ բաղաձայններից (բացառությամբ **հ**, **խ** շփականների) և **մ**, **ն** հպական ձայնորդներից հետո. օրինակ՝ **պւ** **տ**, **պւ** **նիր**, **տւ** **կ**, **տւ** **վար**, **կւ** **ր**, **կւ** **տու**, **ծւ** **փ**, **ծւ** **րավ**, **ծւ** **ր**, **ծւ** **գար**, **ֆւ** **ռ**,

¹ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Եր., 1953, էջ 108, 229, Ա. Գրիգորյան, Հայ բարբառագիտության դասընթաց, Եր., 1957, էջ 82:

² Յ. Մուրադյան, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Եր., 1982, էջ 41:

³ Այս պարագայում նկատի չենք ունենում նոր և նորագույն այն փոխառությունները և հարևան բարբառների ազդեցություն ներկայացնող այն դեպքերը, որոնցում հանդես է գալիս **ւ** հնչյունը:

Ֆ ան յտոն, **ս** ան ր, **ս** ան նգա, **շ** ան տ, **շ** ան բաշ, **մ** ան տ, **մ** ան քուր, **ն** ան վ, **ն** ան մակ, **կ** ան , **պ** ան (պան պա) և այլն (բացառություն են մի երկու ձայնարկություններ՝ **պա պա պա, պահօ, պահ, տաշ**)։

2. **ա** հնչյունը հանդես է գալիս՝

ա) բառասկզբի ձայնեղ, շնչեղ ձայնեղ և շնչեղ խուլ բաղաձայններից, **հ** և **խ** խուլներից, ձայնորդներից (բացառյալ **մ** և **ն** հպականները) հետո, օրինակ՝ **բալա, բ'անցըր, գայկա, գ'առ, դադ, դ'ար, ծ'ավար, ջան, ջ'առթել, փագ, քար, թան, ցավ, չար, հավէս, հառէչ, խաց, խափել, լալ, լակոտ, ռաստ, ռաֆադա, յարա, յան, յա, խա, հա', քա** և այլն. այս դիրքում **ա** հնչյունը բացառված է,

բ) երկվանկ և բազմվանկ բառերի ոչ բառասկզբի վանկերում. **գ'էրան, բօստան, շինական, ջ'օջընալ, գ'ազանավարի, տըղա, ծ'ան ռա** և այլն (բացառություն են այն բաղադրությունները, որոնցում **ա** հնչյուն ունեցող արմատը սկզբից ստանում է որևէ ձևույթ, ինչպես՝ **լեղապան տառ, ջըրծ'ան դիկ, տընակ ան և, ան նտ ան շ** և այլն)⁴։

Այսպիսով, քանի որ Բայազետի բարբառում **ա** և **ան** հնչյունները ունեն իրենց գործառնական հստակ ոլորտները և որևէ դիրքում հակադրական զույգ չեն կազմում ու իմաստատարբերակիչ դեր չունեն, ուրեմն դրանք **ա** հնչույթի դիրքային տարբերակներն են, ընդ որում՝ շրթնային **ան** հնչյունը դիրքային պարտադիր տարբերակ է բացարձակ բառասկզբում և բառասկզբի որոշակի բաղաձայններից հետո, իսկ բառասկզբում այլ բաղաձայններից հետո և բառի մյուս դիրքերում հանդես է գալիս ոչ շրթնային **ա** տարբերակը։

Դիրքային նման հստակ բաշխվածությունը և **ան**-ի գործառնական սահմանափակությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ **ան**-ի հանդես գալը կարող է պատճառաբանված լինել որևէ գործոնով, որը կարելի է բացատրել դիտարկելով հետևյալ երկու իրողությունները.

ա) **ան** հնչյունը հաջորդում է որոշակի բաղաձայնների և չի կարող հաջորդել մնացած բաղաձայններին,

բ) **ան** հնչյունը հանդես է գալիս միայն բառասկզբում (բացարձակ և բաղաձայնահաջորդ)։

Առաջին իրողությունը ենթադրում է, որ շրթնային **ան**-ի գործառնությունը դեպքերի մի մասում պայմանավորված է նախորդող բաղաձայնի որակով։ Այլ կերպ ասած՝ **ան**-ին նախորդող բաղաձայնները թերևս ունեն ընդհանուր հատկանիշ, որն էլ այդ դիրքում **ա** հնչույթի շրթնային տարբերակի դրսևորման պայմանն է, իսկ մնացած բաղաձայնները, որոնցից հետո շրթնային տարբերակը բացառվում է, չունեն այդ հատկանիշը։ Այսպիսով, իրար են հակադրվում՝ ա) խուլ բաղաձայնները (բացի **հ, խ**-ից), **մ, ն** ձայնորդները և բ) ձայնեղները, շնչեղ ձայնեղները, շնչեղ խուլները, ձայնորդները (բացի **մ, ն**-ից), **հ, խ** խուլները։ Ուրեմն այս երկու խմբերը միմյանցից զատող հատկանիշով էլ հենց պետք է պայմանավորված լինի **ան**-ի դրսևորումը։ Բաղաձայնական այդ հատկանիշը չի կարող վերաբերել արտաբերության եղանակին կամ տեղին, որովհետև խմբերում ընդգրկված հնչյունները ար-

⁴ Եթե նման կազմությունների բաղադրիչները առանձին հստակ չեն գիտակցվում, ապա դրսևորվում է **ա** ձայնավորը՝ բացակա, ջըրտար, վըսկապ և այլն։

տաբերական այդ յուրահատկություններով միմյանց չեն հակադրվում: Այդ հատկանիշը կարելի էր բխեցնել բաղաձայնների մեջ ձայնի, աղմուկի և շնչի դրսևորումների տարբերություններից, եթե առաջին խմբում լինեին միայն խուլ բաղաձայնները, իսկ երկրորդում՝ մնացած բաղաձայնները, սակայն նման մոտեցմանը հակասում են **մ**, **ն** ձայնորդների առկայությունը առաջին խմբում և **հ**, **խ** խուլների առկայությունը երկրորդ խմբում: Ուրեմն հիշյալ երկու խմբերը իրարից կարող է սահմանազատել այնպիսի մի հատկանիշ, որով խուլերը տարբերվում են մնացած բաղաձայններից, **մ** և **ն** ձայնորդները՝ մնացած ձայնորդներից, իսկ **հ** և **խ** խուլերը՝ մնացած խուլերից:

Թվում է՝ այս դեպքում էական դեր է խաղում բաղաձայնների որակը՝ ըստ լարվածության հատկանիշի, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ խուլ բաղաձայնները, ինչպես նշում են ուսումնասիրողները⁵, հայերենի առավել լարված հնչյուններն են, իսկ ձայնորդները, ձայնեղները և շնչեղ խուլերը լարվածության առումով թույլ բաղաձայններ են⁶: Այնուհետև ձայնորդների մեջ **մ** և **ն** հնչյուններն առանձնանում են նրանով, որ հպականներ են, որը ենթադրում է ավելի մեծ լարվածություն, քան ունեն մյուս ձայնորդները, որոնք արտաբերության եղանակով շփական են: Մինչդեռ **հ** և **խ** շփականները մնացած խուլերից առանձնանում են պակաս լարվածությամբ՝ այդպիսով հարելով բաղաձայնների՝ ոչ լարված արտասանություն ունեցող խմբին: Այսպես, կոկորդային **հ**-ի արտաբերության համար թե՛ բերանի խոռոչի արտասանական օրգանները և թե՛ շրթունքները որևէ դիրք չեն ընդունում, որևէ գործողություն չեն կատարում, ուրեմն չեն լարվում, և, ինչպես նշում է Ա. Խաչատրյանը, «**հ**-ի արտաբերման ժամանակ արտասանական օրգանները ընդունում են հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի դիրքը»⁷: Ինչ վերաբերում է **խ** բաղաձայնին, ապա այս հնչյունի թույլ լարվածության մասին են վկայում Ա. Խաչատրյանի հետևյալ դիտարկումները. **խ**-ի «ինտենսիվությունը ավելի թույլ է մյուս շփականների համեմատությամբ», «**խ**-ն ու **դ**-ն ավելի շատ իրենք են ազդվում հարևան ձայնավորներից՝ իրենց սպեկտրային էներգիայի կազմավորմամբ նմանվելով նրանց»⁸, «**խ**-ն և **դ**-ն ավելի հետնալեզվային կազմություն ունեն, քան **կ**, **գ**, **ք**-ն», և, վերջապես, շրթունքները **խ**-ի և **դ**-ի արտասանության ժամանակ «չեզոք ձևով բացված են և այդ հնչյուններին լրացուցիչ երանգավորում չեն տալիս»⁹: Այսպիսով, **մ**, **ն** հպականները, լինելով առավել լարված ձայնորդներ, ընդհանրություն ունեն խուլերի հետ, իսկ **հ**, **խ** խուլերը ընդհանրություն ունեն ձայնեղների, ձայնորդների, շնչեղ խուլերի հետ՝ պակաս լարված լինելով:

Չետևում է, որ վերը բերված բաղաձայնական երկու խմբերը միմյանցից տարբերվում են լարվածության հատկանիշով, և քանի որ այդ հատկանիշով բնութագրվում են առաջին խմբի, այսինքն՝ շրթնային **ւ**-ին նա-

⁵ Տե՛ս **Է. Աղայան**, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 203, **Ա. Խաչատրյան**, Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն, Եր., 1988, էջ 91:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

⁷ **Ա. Խաչատրյան**, նշվ. աշխ., էջ 183:

⁸ Նույն տեղում, էջ 182:

⁹ Նույն տեղում, էջ 181:

խորդող բաղաձայնները, ուրեմն տվյալ դիրքում **ա**-ի շրթնային տարբերակի հանդես գալու պայմանն է նախորդ բաղաձայնի արտասանական լարվածությունը:

Շրթնային **ա** հնչյունի դրսևորման հետ կապված երկրորդ իրողությունը՝ միայն բացարձակ կամ բաղաձայնահաջորդ բառասկզբում նրա հանդես գալը, վկայում է, որ այդ հնչյունի գործառնությունն ընդհանրապես պայմանավորված է բառասկզբի դիրքով, ավելի ճիշտ՝ Բայազետի բարբառի բառասկզբի արտասանական յուրահատկությամբ: Այդ յուրահատկությունը հասկանալուն կարող է նպաստել վերն ասվածից բխող հետևյալ պնդումը. Բայազետի բարբառում բառասկզբում (բացարձակ կամ բաղաձայնահաջորդ), որպես կանոն, հանդես է գալիս **ա** հնչույթի շրթնային տարբերակը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ բառը սկսվում է **ա**-ին նախորդող թույլ լարվածություն ունեցող բաղաձայնով: Այսինքն՝ **ա**-ի շրթնային արտասանությանը խոչընդոտում է բառասկզբում արտասանական անհրաժեշտ լարվածության բացակայությունը, ուրեմն՝ նպաստում է դրա առկայությունը: Հետևում է, որ Բայազետի բարբառում բառասկզբն ընդհանրապես բնորոշվում է արտասանական որոշակի լարվածությամբ, որը, սակայն, որոշակիորեն թուլանում է, երբ բառը սկսվում է թույլ լարվածության հնչյունով, և **ա**-ի դրսևորման համար անհրաժեշտ լարվածության բացակայությունը բացառում է այդ դիրքում նրա հանդես գալը: Այդ է վկայում նաև հետևյալ հանգամանքը. բառասկզբում բացառության կարգով սովորական **ա** ունեցող բառերը (**այ, ահա, այսի, այտի, այնի, այտենց, այսենց, առռա, ախար, ա հա հա, պա պա պա, պահո, պահ, տաշ, այնառթ**) ունեն մեկ ընդհանուր հատկանիշ, այն է՝ բոլորն էլ անբռնագրոս, ականա արտասանվող բառեր՝ ձայնարկություններ, ձայնարկության արժեք ստացած բառեր կամ **այ** ձայնարկությամբ բաղադրված ցուցականներ են: Հասկանալի է, որ ականա արտասանությունը ենթադրում է արտասանական լարվածության թուլացում կամ բացակայություն, որն էլ պայման է դառնում **ա** հնչույթի ոչ շրթնային տարբերակի արտասանության համար:

Այսպիսով, վստահաբար կարելի է պնդել, որ Բայազետի բարբառում **ա** հնչյունի դրսևորումը պայմանավորված է բառասկզբի արտասանական որոշակի լարվածությամբ, և այդ առումով հետաքրքրական է նաև Ռ. Բադրամյանի մի դիտողությունը: Համարելով, որ Բայազետի բարբառում **ա** և **ա** հնչյունները **ա** ձայնավորի փոփոխություններն են, ուսումնասիրողը եզրակացնում է, «թե ինչ կանոններ կան դրանց համար, չկարողացանք գտնել»¹⁰, սակայն քիչ անց նկատում է. «**Ա**՝ **ա** փոփոխության համար նկատեցինք միայն մեկ պայման, այն է՝ երբ տրամաբանական շեշտը դրվում է **ա**-ով սկսվող կամ նախավանկում **ա** ունեցող բառի վրա, ապա այդ **ա**-ն դառնում է **ա**, որով այս փոփոխությունը տարածվում է ավելի շատ բառակազմի առաջին, քան երկրորդ կամ հաջորդ վանկերում գտնված **ա**-ի վրա»¹¹: Ստացվում է, որ, չլինելով Բայազետի բարբառի կրող, ուսումնասիրողը **ա** հնչյուն նկատել է տրամաբանական շեշտով ընդգծված,

¹⁰ Ռ. Բադրամյան, Հայերեն բարբառներ, Եր., 1972, էջ 15:

¹¹ Նույն տեղում:

այսինքն՝ առավել լարված դիրքում¹², որն իր հերթին գալիս է հաստատելու Բայազետի բարբառի բառասկզբի լարված արտաբերության (և դրա հետևանքով ա ձայնավորի շրթնայնացման) վերաբերյալ մեր դիտարկման իրավացիությունը: Այդ առումով հետաքրքրական է նաև բարբառիս բառասկզբում շնչեղ ձայնեղ բաղաձայնների առկայությունը: Ինչպես նշում է Ա. Խաչատրյանը, հայերենի բառասկզբում շնչեղ ձայնեղների առկայությունը որոշակիորեն կապվում է առաջին վանկի ուժգին արտասանության հետ¹³: Յնչունաբանը նշում է նաև, որ «Բայազետի շնչեղ ձայնեղները, ի տարբերություն Ալաշկերտի, ավելի ուժեղ են»¹⁴: Բայց եթե բառասկզբի արտաբերական ուժգնության (կամ լարվածության) պատճառով այդ դիրքում ունենք ձայնեղների համեմատ ավելի լարված շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ապա վերջիններս խուլերի համեմատ, այնուամենայնիվ, պակաս լարված, ուրեմն և թույլ հնչյուններ են, ուստի նրանցից հետո, անհրաժեշտ լարվածության բացակայության պայմաններում, ա-ի շրթնային արտասանությունը բարբառում բացառվում է:

Կարող է հարց առաջանալ, թե ինչու արտասանության ուժգնությամբ կամ լարվածությամբ պայմանավորված հիշյալ իրողությունները (ա-ի շրթնային կամ բաղաձայնների շնչեղ ձայնեղ արտասանությունը) չեն դրսևորվում բազմավանկ բառերի շեշտակիր, այսինքն՝ արտասանության ուժգնությամբ առանձնացող վանկում: Չարցի պատասխանը գտնելուն օգնում են հայերենի շեշտի վերաբերյալ կատարված փորձառական ուսումնասիրությունները¹⁵: Պարզվել է, որ հայերենում շեշտակիր վանկը, ունենալով ուժային բնույթ, իր ուժգնությամբ անենաուժեղը չէ, սակայն իրեն նախորդող վանկի համեմատությամբ գրեթե միշտ ունի ավելի մեծ ուժգնություն: Մյուս կողմից՝ հայերենում բառասկզբը ուժեղ դիրք է, և այդ դիրքի վանկը բառամիջի ու բառավերջի վանկերի համեմատությամբ ունի ուժգնության ավելի բարձր արժեքներ¹⁶: Ահա հայերենի բառասկզբի այս հատկության յուրօրինակ մի դրսևորումն է այն, որ Բայազետի բարբառում բառասկզբն ավելի լարված արտասանություն ունի, քան նույնիսկ շեշտված վանկը:

Իհարկե, արտասանական լարվածությունն ինքնին չի ենթադրում հնչյունի շրթնային արտասանություն, սակայն այն կարող է ընդգծել այդ հնչյունի՝ խոսվածքին հատուկ արտաբերական յուրահատկությունը՝ տվյալ դիրքում առաջ բերելով հնչույթի շրթնայնացած տարբերակ:

Նկատենք, որ Բայազետի բարբառում բառասկզբում շնչեղ ձայնեղներ հանդես են գալիս հինհայերենյան բառաշերտում: Ուսումնասիրողները հակված են կարծելու, որ գրաբարյան բառասկզբն ուներ ոչ թե ձայ-

¹² Բայազետի բարբառում տրամաբանական շեշտն ընկնում է բառի առաջին վանկի վրա: Ի դեպ, այստեղ տեղին է նաև հիշել Վանի բարբառի ա-ի շրթնային արտասանության մասին Յ. Աճառյանի այն դիտողությունը, թե հատկապես շեշտի տակ է այդ արտահայտվում:

¹³ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 146-147, նաև՝ Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 1, Եր., 1979, էջ 149:

¹⁴ Ռ. Բաղդամյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

¹⁵ Տե՛ս Ռ. Թոխմախյան, Ժամանակակից հայերենի շեշտի բնույթը, «Լեզվի և ոճի հարցեր», սրակ 3, Եր., 1975, էջ 123-207:

¹⁶ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, նշվ. աշխ., էջ 122:

նեղ, այլ շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, իսկ Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ 5-րդ դարի հայ բարբառներից հատուկ հատկանիշներից են «բառասկզբի ձայնեղ պայթականների և կիսաշփականների շնչեղ ձայնեղությունը» և «ա-ի շրթնայնացման երևույթի առկայությունը»¹⁷: Այսինքն՝ կարող ենք ենթադրել, որ Բայազետի բարբառի բառասկզբի լարվածության և ա-ի շրթնային արտասանության հատկանիշները գալիս են հնագույն ժամանակներից, դեռևս նախագրաբարյան շրջանից: Այն հանգամանքը, որ բարբառիս բառասկզբի դիրքում նոր և նորագույն փոխառություններում գործառնում են միայն մաքուր ձայնեղ հպականներ ու հպաշփականներ, վկայում է այդ դիրքի արտաբերական յուրահատկություններում հետագայում տեղի ունեցած որոշ տեղաշարժերի մասին, սակայն իրողության նման սահմանափակվածությունը այնուամենայնիվ նշանակում է, որ արտասանական նախկին սովորությունները բավականին կայուն են: Ժամանակակից փուլում ևս գրական լեզվից կան օտար լեզուներից կատարված նորագույն փոխառությունները վկայում են, որ Բայազետի բարբառում այսօր էլ բառասկիզբը բավականին լարված է, այդ դիրքում շարունակում է դրսևորվել ա-ի շրթնային արտասանության միտումը, և բարբառիս արտասանական բազան իրեն է հարմարեցնում փոխառյալ բառերի արտասանությունը:

Ա ձայնավորի մյուս՝ քմային տարատեսակը՝ ւն հնչյունը, Բայազետի բարբառում հանդիպում է և՛ բառասկզբում, և՛ բառամիջում, և՛ բառավերջում, ընդ որում՝ հիմնականում նոր փոխառյալ բառերում¹⁸ (ոչ միայն այլ լեզուներից, այլ նաև ւն հնչյուն ունեցող հարևան բարբառներից փոխառված): Սա նշանակում է, որ այդ հնչյունը պայմանավորված չէ բարբառիս արտասանական բազայի առանձնահատկությամբ. փաստորեն Բայազետի բարբառում փոխառությունները պատճենվել են իրենց բնիկ արտասանությամբ, և բարբառի արտասանական բազան ընդհանուր առմամբ չի խոչընդոտել նոր արտասանությանը: Ավելին՝ որոշ դեպքերում հարևան բարբառների ազդեցությամբ ւն հնչյուն է ի հայտ եկել նաև հինհայերենյան բառաշերտի բնիկ և փոխառյալ բառերում (զւն տիկ, թւն թիկ, թւն նւն ք, ժւն նգ, ժւն ժել, լւն ց, խւն յլի, կիրւն կի, հւն շկ, հւն ռէչ, հւն ռու, միյնւն կ, շիտւն կ, վըրւն, տէքւն րկընիկ, փւն ռ, փեսւն, քւն ռի և այլն): Այսպիսով, բարբառային խոսքում ի հայտ է եկել նոր հնչյուն, որը, սակայն, ա հնչույթի՝ բարբառի արտասանական բազայի որևէ առանձնահատկությամբ պայմանավորված տարբերակ չէ:

Սակայն բարբառում այդ հնչյունի դրսևորումները հետաքրքրություն են ներկայացնում բառապաշարի պատմական շերտերի և հնչյունական համակարգի զարգացման, ինչպես նաև առանձին դեպքերում արտասանական բազայի հնարավոր դիմադրության առումով: Ըստ այդմ՝ բացարձակ բառասկզբում ւն հնչյուն հանդիպում է մի շարք բառերում՝ ձայնեղ և ձայնորդ բաղաձայններից առաջ, օրինակ՝ ւն դւն թ, ւն զիզ, ւն ժքւն տես, ւն ջւն լ, ւն լք, ւն րւն բի, ւն մւն կ, ւն յիբ, ւն նգւն լ, ւն վւն լ, ւն ջւն լ և այլն: Այս դիրքում, ըստ մեր ունեցած տվյալների, ւն ձայնավորը խուլ

¹⁷ Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1972, էջ 163-165:

¹⁸ Այս հատկանիշով Բայազետի բարբառը հարում է հայերենի կենտրոնական բարբառներին:

հնչյունի նախորդում է միայն **անխկ, անփանչկանրան, անսըլ** բառերում: Բառասկզբի բաղաձայնահաջորդ դիրքի **ան-ին** ավելի հաճախ նախորդում են ձայնեղներ և ձայնորդներ (**բանբան, բանչ, գանդան, դանրանկ, դանստան, ձանձան, քանյել, վանխկ, գանյլան, գաննել, ժաննգ, լանց, ռաննգ, անգանր, մանյլան, յանխկ, յանբան**), շնչեղ խուլեր (**թանգան, թանուս, փանռ, փանռչ, քանր, քանռթու, չանդըր, չաննան**), խուլ շփականներ (**չանռ, շանվան, սանբանբ, սանռթ, խաննանք, խանքանդանգ, խանյլի, հանչկ, հանռու, հանյվան, հանդգան, ֆանյն, ֆաննդ**):

Բառասկզբի շնչեղ ձայնեղներից հետո **ան** ձայնավոր հանդիպում է միայն **դաննանկ, դաննը, դանրանն, ձանբ** բառերում¹⁹, իսկ խուլ հպականներից, հպաշփականներից հետո՝ միայն **ճանպ (ճանպաննկի), կանժ, կանռ** բառերում²⁰: Հաճախ խուլ հպական **կ** բաղաձայնին **ան** հաջորդում է փոխառյալ այն բառերում, որոնցում այդ **կ-ն** ծագում է ավագ սերնդի խոսքում տակավին դրսևորվող օտար **կ՝** հնչյունից, օրինակ՝ **կանստու, կանրիբ, կանլիբ, կանմիչ, կանլբ** և այլն: Սակայն նման այլ դեպքերում այդպիսի **կ** - ից հետո առկա է շրթնային **ան**, ինչպես՝ **կանգան, կանփաղ, կանգ, կանլչա, կանմագ, կանվուրմա, կանլմակալ, կանչաղ, կանլին** և այլն²¹:

Բավական հաճախ է **ան** հնչյուն հանդես գալիս բառի մյուս վանկերում, օրինակ՝ **անգանժանժան, բանրանքանթ, բըլանգուկ, գուլանչ, դաննանկ, դանրանխ, դոչանկ (դեչանկ), գանվգանկ, ժեչաննչի, ճըլանկ, միյնանկ, շըլանկ, պենչանկ, սիֆտանկ, թանմբանլ, թանլանք, խանյանթ, խաննանք, կանլանթ, կեյբանթ, կուլանբ, հանլբանթ, հունանր, ճըղաննգ, մինդանր** և այլն:

Ան ձայնավորի գործածության առումով նկատելի է նաև, որ մեկից ավելի **ա** ունեցող բազմավանկ բառի առաջին **ան-ին** սովորաբար հաջորդում են նույնպես քմային **ա-եր**, ինչպես՝ **անգանժանժան, բանբան, բանռանդանրի, բանխտանվոր, դանստան, թանվանքանլի, հանռանկանչո, լանփանգանն, կանրանդաննան, ձանձան, ճանպաննկի, մանսանլան, յանբան, անֆանր, շանռանդ, չաննան, քանյելնանկ, սաննանդան, քանստաննան** և այլն: Բայց բառի ածման դեպքում այս կանոնը կարող է և չգործել, օրինակ՝ **կանրիբական, անգըգամեռ, դաննական, գանյլանտանրիկ, հանչկացավ** և այլն: Նույն բառի մեջ **ա** (կամ **ան**) և **ան** հնչյուններ կարող են հանդիպել նաև, եթե **ան** ունեցող բառը սկզբից ստանա **ա-ի** այլ

¹⁹ Բայագետի բարբառում շնչեղ ձայնեղներ դրսևորվում են միայն հինհայերենյան բառաչերտում, մինչդեռ **ան** հնչյունը բարբառ է թափանցել հիմնականում նոր փոխառություններում, ուստի այս ձևերը ակնհայտորեն արդյունք են իրենց արտասանական բազայում այդ հնչյունն ունեցող հարևան բարբառների, հատկապես՝ Դիադինի բարբառի ազդեցության, որտեղ **ան** ձայնավորին բառասկզբում շնչեղ ձայնեղ հպականներ ու հպաշփականներ նախորդում են:

²⁰ Դիադինի բարբառում ևս, որտեղ բառասկզբի խուլ հպականներից ու հպաշփականներից հետո հանդես է գալիս **ա** ձայնավորը, այս բառերն իրենց կազմում ունեն քմային **ա**, և քանի որ քմային արտասանությունը հատուկ է Դիադինի բարբառին, ուրեմն Բայագետի բարբառը այս դեպքում ևս կրել է Դիադինի կամ հարևան մեկ այլ բարբառի ազդեցությունը:

²¹ Նման մի շարք դեպքերում **ան** չի դրսևորվում նաև խոյի և Դիադինի բարբառներում (դ՛ավուրմա, դ՛աչաղ, դ՛ամմագ, դ՛ալին, դ՛ագ), ինչը կարող է նշանակել նաև փոխառու լեզվում կամ բարբառում այդ բառերում **ան-ի** բացակայություն:

տարբերակ պարունակող ձևույթ, ինչպես՝ **անգուման, անդանո, աներձ'անք, գեղավորան, թամախքանր, թափթանգան, լալուկան** և այլն: Մյուս կողմից, հստակ գործում է այն օրինաչափությունը, որ **ա** կամ **ան** հնչյուններից հետո արմատի կազմում կամ նրան հաջորդող երկրորդական ձևայնում **ան** հանդես գալ չի կարող, օրինակ, **անսանակ, բ'աժակ, բ'անակ, բ'արակ, դադաստան, անտան, կանոթալ, բալա, գ'աթա, դ'առտակ, կանրաք, դադավոր** և այլն:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Բայազետի բարբառում **ան** հանդիպում է հիմնականում **ա** հնչյունի դիրքերում (բառասկզբում ձայնեղ բաղաձայնների հարևանություն, ոչ բառասկզբի վանկեր), մինչդեռ **ան** հնչյունի դիրքերում, հատկապես բառասկզբի խուլ հպականներից ու հպաշփականներից հետո, արտասանական բազան դիմադրում է, այսինքն՝ այդ դիրքի արտասանական լարվածությունը որոշակիորեն խոչընդոտում է ոչ շրթնային, տվյալ դեպքում՝ քմային **ա**-ի արտասանությանը: Նկատելի է, որ եթե բարբառիս հիմնայերենյան բառաշերտում հարևան բարբառների ազդեցությամբ **ան** դրսևորվում է հիմնականում բառի ոչ առաջին վանկերում և, որպես կանոն, չի հանդիպում բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի խուլ և շնչեղ ձայնեղ հպական ու հպաշփական բաղաձայններից հետո, ապա նոր բառապաշարի փոխառյալ բառերում այդ հնչյունը հանդիպում է նաև բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի ձայնեղ հպականներից ու հպաշփականներից հետո, և միայն բառասկզբի խուլ հպականներին ու հպաշփականներին հաջորդող դիրքն է **ան**-ի դրսևորման համար մնում ոչ նպաստավոր: Այսպիսով, եթե շնչեղ ձայնեղներին հաջորդող դիրքում **ան**-ի բացակայությունը (բացառությամբ մի քանի դեպքի) բացատրվում է պատմական գործոններով, ապա բառասկզբի խուլ հպականներին ու հպաշփականներին հաջորդող դիրքում թե՛ հիմնայերենյան և թե՛ նոր բառապաշարում **ան**-ի բացակայությունը բացատրելի է բարբառիս արտասանական բազայի յուրահատկությամբ, որի համաձայն՝ այդ դիրքի արտասանական լարվածությունը առաջ է բերում **ա** ձայնավորի շրթնային արտասանություն և բարենպաստ չէ քմային արտասանության համար:

Ասվածից կարելի է ենթադրել, որ առանձին դեպքերում Բայազետի բարբառում նախապես **ան** ձայնավոր կարող էր գործառել արտասանական բազայում այդ հնչյունն ունեցող հարևան բարբառների ազդեցությամբ, սակայն **ան**-ն զանգվածաբար Բայազետի բարբառ է ներթափանցել առավելաբար նոր՝ արաբա-թուրքա-պարսկական փոխառություններում, այսինքն՝ 11-րդ դարից սկսած:

Ինչևէ, բարբառումս լինելով ազդեցությունների հետևանք՝ քմային **ան** ձայնավորը ունի հնչույթի արժեք, քանի որ **ա** հնչույթի հետ կարող է կազմել հակադրական զույգեր և ունենալ իմաստատարբերակիչ դեր, օրինակ, **բանդ** (պատնեշ) – **բանդ** (կալանատուն), **թանթ** (ծեռքի թաթ) – **թաթ** (անհասկացող), **թանփուկ** (անասունի ոտքի հարված) – **թափուկ** (թափված), **լանրել** (հետապնդել) – **լարել** (գործի դնել), **կանդր** (դեր, գործոն) – **կանդր**, **շան** (զրպարտություն) – **շան** (զունդ) և այլն: Այլ դեպքերում, երբ ուղղակի հնարավոր չէ կազմել հակադրական զույգեր համապատասխան բառեր չունենալու պատճառով, **ան**-ի փոխարինումը **ա**-ով առաջացնում է ոչ թե իմաստի փոփոխություն կամ շփոթ, այլ բարբառի արտասա-

նական նորմայից շեղում և գրական արտասանության տպավորություն (օր.՝ դ'ան ռը – դ'առը, թաննաք – թանաք, ժաննգ – ժանգ), մինչդեռ հակառակ գործողությունը՝ ա-ի փոխարինումը ան-ով, բառը վերածում է անիմաստ հնչյունախմբի:

Այսպիսով, եթե Բայազետի բարբառում շրթնային ան ձայնավորի դրսևորումը պայմանավորված է արտասանական բազայի երկու յուրահատկությունների զուգորդմամբ (Վասպուրականի տարածքին ևս հատուկ՝ ա-ի որոշ չափով շրթնային արտասանության երանգ և բառասկզբում արտաբերական ուժգնություն ու լարվածություն), և տվյալ դիրքում ան-ն ա հնչույթի պարտադիր տարբերակ է, ապա քմային ան ձայնավորը որևէ կերպ բարբառիս արտաբերական յուրահատկություններով պայմանավորված չէ, օտարամուտ հնչյուն է, որ ունի առանձին հնչույթի արժեք:

Բայազետի բարբառում թե՛ ան և թե՛ ան հնչյունների գործառության վերաբերյալ արված այս դիտարկումները հնարավորություն են տալիս անդրադառնալ հայերենի մի շարք բարբառների արտասանական բազայում ան հնչյունի դրսևորումներին և «Աճառյանի օրենքին» ու փորձել նորովի մեկնաբանել իրողությունը:

Ինչպես հայտնի է, հայերենի որոշ բարբառների հնչյունական համակարգերին հատուկ ան հնչյունի գործառության վերաբերյալ առաջին անգամ օրինաչափություն է դիտարկել և օրենք սահմանել Յ. Աճառյանը՝ Վանի բարբառի հնչյունական համակարգը քննելիս: Ըստ Աճառյանի օրենքի՝ «Վանի բարբառում ա ձայնավորը, գտնվելով գրաբարի թրթռում պայթականից առաջացած խուլի մոտ, դառնում է ան, իսկ խուլից առաջացած խուլի մոտ մնում է ա»²²: Հետագա շարադրանքից պարզ է դառնում, որ Աճառյանի կարծիքով ա ձայնավորը ան-ի է վերածվել նախորդ բաղաձայնի ձայնեղ լինելու պատճառով և նախքան դրա խլանալը²³: Օրենքի գործողություն Աճառյանը տեսնում է նաև Մարաղայի, Խոյի, Սալմաստի, Ղարաբաղի, Շամախիի բարբառային միավորներում²⁴: Նա նկատում է, որ իր հայտնաբերած օրենքին Վանի բարբառում ենթարկվում է նաև օ-ն²⁵, Ղարաբաղի բարբառում՝ ու-ն²⁶: Հետագայում Յ. Մուրադյանը արձանագրում է, որ «Աճառյանի օրենքը» գործում է բավականին մեծ տարածքում՝ Վասպուրականից դեպի Սյունիք՝ մինչև Արցախ, և վերաբերում է ոչ թե միայն ա ձայնավորին, այլև առհասարակ հետին շարքի բոլոր ձայնավորներին, որոնք ձայնեղ պայթականներից հետո դառնում են առաջնային շարքի ձայնավորներ²⁷: Լեզվաբանը «Աճառյանի օրենքը» վերածնակերպում է այսպես. Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառներում հին հայերենի բառասկզբի ձայնեղ պայթականներից հետո գտնվող հետին շարքի ձայնավորները (ա, օ, ու) փոխարկվում են առաջնային շարքի համապատասխան ձայնավորների²⁸: Ըստ Յ. Մուրադյանի՝ ա>ան փոփոխության դրը-

²² Յ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, Եր., 1952, էջ 20:

²³ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 21:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 40:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 21:

²⁷ Տե՛ս Յ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 92-93:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 93:

դապատճառները միշտ չէ, որ հայտնի են, սակայն Վասպուրական - Սյունիք - Արցախ տարածքի բարբառներում այդ փոփոխությունը պատճառաբանվում է այսպես. «Այստեղ այն կատարվել է հին ձայնեղ պայթականներից ու պայթաշփականներից հետո ընկած դիրքում և պայմանավորված է այդ բաղաձայնների երբեմնի ունեցած հնչարտասանական մի ինչ-որ առանձնահատկությամբ, որը մեզ անհայտ է»²⁹: Այնուհետև ուսումնասիրողները նկատում են, որ «օրինակ, Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքներում, որտեղ օրենքը շատ հետևողականորեն է գործել, խնդրո առարկա դիրքում բոլոր ձայնավորներն են ստացել առաջնալեզվային կամ փակ արտասանություն»³⁰: Կատարելով Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորների համաժամանակյա և տարածամանակյա հանգամանալից քննություն՝ Ժ. Միքայելյանը եզրակացնում է, որ հայերեն բարբառների մի որոշակի խմբի պատմականորեն հատուկ է եղել ձայնեղ բաղաձայնի և նրան հաջորդող ձայնավորի փոխազդեցական կապ, որի հետևանքով ոչ առաջնային շարքի ձայնավորը քմայնացել է: Նա առաջարկում է «Աճառյանի օրենքը» սահմանել այս կերպ. «Հայերեն որոշ բարբառներում գրաբարյան ձայնեղ (հպական, կիսաշփական, շփական) բաղաձայններին համապատասխանող հնչյուններից հետո ձայնավորները ձեռք են բերել առաջնալեզվային արտասանություն»³¹: Ժ. Միքայելյանը նկատում է, որ Վանի բարբառում հինհայերենյան ձայնեղ բաղաձայններից հետո առաջընթաց արտասանություն ստանում են ոչ միայն հետին շարքի ձայնավորները, այլ նաև միջին շարքի ը-ն³²: Նա նշում է նաև, որ Վասպուրականի տարածքի բոլոր խոսվածքներում ձայնավորների քմայնացում դիտվում է և այլ դեպքերում, ինչպես բառասկզբի ձայնեղ **հ**' հագագից հետո, բառի տարբեր դիրքերում նաև ձայնորդներից հետո³³: Հետաքրքրական է նաև Ժ. Միքայելյանի այն դիտարկումը, թե ձայնավորների քմայնացման առումով ռեգայինները տարբերվում են մյուս ձայնորդներից, և «Վասպուրականի բարբառային քիչ միավորներում է դիտվում այդ հնչյունների ազդեցությամբ ձայնավորների քմայնացում, այն էլ հաճախ՝ ոչ կանոնական ձևով: Խնդրո առարկա դիրքում ձայնավորները առաջնալեզվայնություն են ստանում մեծամասամբ ներդաշնակության օրենքի գործառույթյան հետևանքով»³⁴:

Այն, որ քմային **ն** հնչյուն Վանի բարբառում հանդիպում է նաև իր սահմանած օրենքից դուրս գտնվող դիրքերում, նկատել է և Աճառյանը՝ բերելով բառերի օրինակներ, որոնցում քմային այդ հնչյունը դրսևորվում է բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի ձայնեղ և խուլ շփական, շնչեղ խուլ, ձայնորդ բաղաձայններից հետո, բառի ոչ առաջին վանկերում³⁵: Հա-

²⁹ Նույն տեղում, էջ 106-107:

³⁰ **Ժ. Միքայելյան**, Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները (համաժամանակյա և տարածամանակյա քննություն), Եր., 2009, էջ 62-63, **Ա. Ե. Խաչատրյան**, Բարբառների քննության Աճառյանի սկզբունքները, ՊԲՀ, №1, 1976, էջ 153, **Մ. Աղաբեկյան**, Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների պատմական հնչյունաբանություն, հ. 3, Եր., 2010, էջ 72:

³¹ **Ժ. Միքայելյան**, նշվ. աշխ., էջ 69:

³² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 86-87:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 91-106:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 107:

³⁵ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, նշվ. աշխ., էջ 24-26:

մանման օրինակներ Ուրմիայի (Խոյի) բարբառում դիտարկել է Մ. Ասատրյանը³⁶: Միաժամանակ նկատվել է, որ Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի և հարակից բարբառներին հատուկ են քմային **գ, կ, ք** պայթականներ, որոնց դրսևորումը հաճախ պայմանավորված է հաջորդող ձայնավորի բնույթով: Ինչպես նշում է Յ. Մուրադյանը, «Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառներում հիշյալ քմայինները հանդես են գալիս նաև բառավերջի դիրքում, երբ այլևս բաղաձայնին հաջորդող ձայնավոր չկա»³⁷, իսկ Վանի, Մոկսի, Դիադինի և հարակից այլ բարբառներում առկա է բառասկզբի **ք**-ի ուժեղ ու արտահայտված քմայնացում, որը նույնպես պայմանավորված է հաջորդող ձայնավորի բնույթով³⁸: Ի վերջո Յ. Մուրադյանը եզրակացնում է. «Նման բաղաձայնի արտասանությունը, որը պայմանավորված է հնչյունական դիրքով ու պայմաններով, կարող է բացատրվել ենթաշերտային կամ այլ կարգի, մեզ անհայտ պատճառներով»³⁹:

Այսպիսով, հայերենի մի շարք բարբառներում ձայնավոր հնչյունների քմային արտասանության վերաբերյալ մի կողմից ունենք «Աճառյանի օրենքը», որը ներկայացնում է երևույթի արտահայտությունը մասնավոր (թեկուզ և առավել ցայտուն) դիրքում և ինչպես Աճառյանի, այնպես էլ հետագա ուսումնասիրողների կողմից բացատրվում է ձայնեղ բաղաձայնների ազդեցությամբ, իսկ մյուս կողմից ունենք քմայնացման ավելի լայն ընդգրկում, երբ հետին (նաև՝ միջին) շարքի ձայնավորների, նաև հետնալեզվային **գ, կ, ք** պայթականների քմայնացում դիտվում է ամենատարբեր դիրքերում, հնչյունական տարբեր միջավայրերում: Լեզվաբանները ձայնեղների՝ քմայնացում առաջացնող հատկության հետ միասին փորձում են երևույթը բացատրել նաև առանձին հնչյունների (**հ՛, լ, ր**) արտաբերական յուրահատկություններով, ձայնավորների ներդաշնակության օրենքով և համաբանությամբ⁴⁰, իսկ **գ, կ, ք** -ի քմայնացման դեպքում, ինչպես վերելում տեսանք, երևույթի պատճառը անհայտ է համարվում: Փաստորեն, քմայնացման երևույթը, մասնավոր դեպքում պայմանավորվելով նախորդող բաղաձայնի ձայնեղությամբ, ընդհանրության մեջ ամբողջական ու համոզիչ բացատրություն չի ստանում, մանավանդ որ ունենք, օրինակ, Տիգրանակերտի բարբառին բնորոշ այնպիսի իրավիճակ, երբ բարբառում ձայնավորի քմայնացում առկա է գրաբարյան թե՛ ձայնեղ և թե՛ խուլ ու շնչեղ խուլ հպականներին ու հպաշփականներին համապատասխանող բաղաձայններից հետո, որի հետևանքով «**ա**-ի քմայնացումը բարբառում գրեթե սահմաններ չի ճանաչում և չի ենթարկվում որևէ կայուն օրինաչափության»⁴¹:

Այնպես որ, հայերենի բարբառներում քմայնացման դրսևորումները շատ ավելի ընդգրկումն իրողության արտահայտություն են, քան ներկա-

³⁶ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Եր., 1962, էջ 24:

³⁷ Յ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 311:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 311-312:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 312:

⁴⁰ Տե՛ս Ժ. Միքայելյան, նշվ. աշխ., էջ 91-116, Ա. Ջանեյան, Տիգրանակերտի բարբառը, Եր., 1978, էջ 33:

⁴¹ Ա. Ջանեյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

յացվում է «Աճառյանի օրենքի» տարբեր սահմանումներով, և դրանք, մեր համոզմամբ, չեն կարող մեկնաբանվել այդ օրենքից բխող՝ ձայնավորների վրա նախորդող բաղաձայնների ազդեցության վերաբերյալ դրույթով ու կարիք ունեն ընդհանուր, բոլոր դեպքերին վերաբերող բացատրության, մանավանդ որ, ինչպես նկատում է Գ. Ջահուկյանը, «բարբառային փոփոխությունները կատարվում են ոչ թե «ատոմային» ձևով, այլ համակարգորեն»⁴²:

Կարծում ենք՝ հայ բարբառային խոսքում, մասնավորապես՝ Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառներում, ձայնավորների քմայնացման իրողությունը կարող է բացատրվել, եթե հանդես բերենք հարցի քննության՝ Բայազետի բարբառի ձայնավորների առնչությամբ վերը կիրառված մոտեցումը: Այսինքն՝ հարկավոր է նախ և առաջ դիտարկել այն հարցը, թե որ դիրքերն են հստակ սահմանազատվում քմայնացման դրսևորման և բացակայության առումով⁴³:

Վերն ասվածից կարող ենք բխեցնել նշված բարբառներում քմային և ոչ քմային ձայնավորների բաշխման ընդհանրական պատկերը՝ մանրամասն չանդրադառնալով բոլոր դիրքերին և խոսվածքներում երևան եկող առանձնահատկություններին:

Իհարկե, նախ և առաջ նկատելի է դեռևս Աճառյանի դիտարկած այն իրողությունը, որ քմային ձայնավորներ օրինաչափորեն հանդես են գալիս նախկին ձայնեղ պայթականներից ու հպաշփականներից առաջացած խուլերին հաջորդող դիրքերում, մինչդեռ բուն խուլերից հետո ձայնավորները քմայնացումից ազատ են (ընդ որում՝ ապացուցված է, որ քմայնացումը տեղի է ունեցել նախքան ձայնեղների խլացումը): Եթե երևույթը սահմանափակվեր միայն այս հակադրությամբ, և քմայնացումն ընդգրկեր միայն հիշյալ մասնավոր դիրքը, ապա գուցե և կարելի կլիներ հնչյունական այդ իրողությունը պայմանավորել դիրքի առանձնահատկությամբ՝ նախորդ պայթական կամ հպաշփական բաղաձայնի ձայնեղությամբ: Սակայն ձայնավորների քմայնացում կանոնավորապես առկա է նաև ձայնեղ շփականներից, բառասկզբի ձայնեղ **հ'** հազագից, ձայնորդներից հետո (բացի **մ**, **ն** ռնգայինները), քմային ձայնավորներ ոչ շատ հաճախ, բայց հանդիպում են նաև բացարձակ բառասկզբում, բառասկզբի խուլ շփականներից ու շնչեղ խուլերից հետո: Եթե հավելենք նաև այն իրողությունը, որ քմային ձայնավորներ հանդիպում են բառամիջի ու բառավերջի զանազան բաղաձայնական շրջապատներում, ապա պետք է արձանագրենք, որ դեպքերի գոնե մի մասում քմայնացումը նախորդ բաղաձայնի ձայնեղությամբ բացատրվել չի կարող:

Իրականում ուրվագծվում է առաջընթաց արտասանության կամ քմայնացման ընդհանուր միտում (հիշենք նաև **գ**, **կ**, **ք** -ի քմային արտասանությունը), որը կարող է բացատրվել ոչ թե այս կամ այն դիրքով, այլ արտաբերական համակարգում, ապա և արտասանական բազայում տեղի ունեցած տեղաշարժով:

⁴² Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

⁴³ Օրենքի աճառյանական սահմանումը մատնանշում է այդ սահմանազատումը (ձայնեղից առաջացած խուլի մոտ քմայնացում կա, իսկ խուլից առաջացած խուլի մոտ չկա), սակայն հետագա սահմանումներում այդ իրողությունը անտեսվում է:

Ավելի հստակ առանձնանում է այն դիրքը, որտեղ ձայնավորները քմայնացման չեն ենթարկվում, այսինքն՝ խուլ պայթականներին ու հպաշփականներին, ինչպես վերևում տեսանք՝ նաև **մ**, **ն** ձայնորդներին հաջորդող դիրքը: Այլ կերպ ասած՝ նկատվում է իրողության ընդհանուր դրսևորում (տվյալ դեպքում՝ քմայնացման, այսինքն՝ բերանի հետին մասից առաջին մասը ձայնավորների տեղաշարժի միտում) և առանձնանում է այդ իրողությանը խոչընդոտող մասնավոր դիրք: Վերևում տեսանք, որ ընդհանուրի և մասնավորի մասն զուգորդում առկա է Բայազետի բարբառում, որտեղ **ա** ձայնավորի ոչ շրթնային տարբերակը ունի ընդհանուր գործառնություն՝ բացառությամբ մասնավոր բնույթ ունեցող այն դիրքերի, որոնցում **ա**-ն ունի շրթնային արտասանություն: Եվ եթե Բայազետի բարբառի դեպքում մասնավոր դիրքի դիտարկումը թույլ է տալիս բացահայտել երևույթի (շրթնայնացման) դրսևորման պատճառը, ապա Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի խոսվածքներում մասնավոր դիրքի դիտարկումը թույլ կտա բացահայտել երևույթի (քմայնացման) տարածմանը առավել խոչընդոտող իրողությունը: Ու քանի որ շրթնայնացմանը նպաստող և քմայնացմանը խոչընդոտող իրողությունները ունեն ընդհանրություն (խուլ պայթականներին, հպաշփականներին, **մ** և **ն** ձայնորդներին հաջորդող դիրք), կարող ենք փաստել, որ եթե Բայազետի բարբառում առավել լարված հնչյունները բառասկզբում իրենցից հետո պայմանավորում են **ա**-ի շրթնայնացում, ապա դիտարկվող տարածքի խոսվածքներում նույն այդ լարված հնչյունները խոչընդոտում են ձայնավորների քմայնացմանը: Ուրեմն, քմայնացման դիտարկման մեկնակետը փոխելով, նախ և առաջ անհրաժեշտ է սահմանել, որ դիտարկվող խոսվածքներում ձայնավորների քմայնացում տեղի չի ունեցել առավել լարված բաղաձայններից հետո: Հետևում է, որ լարվածությունը տվյալ դեպքում խոչընդոտում է քմայնացմանը: Ի դեպ, այն, որ արտասանության լարվածությունը կամ ուժը կարող է հակադարձ հարաբերության մեջ լինել քմայնացման հետ, երևում է նաև Շատախի բարբառի օրինակով, որտեղ շեշտակիր վանկի **ա**-ն, շեշտից զրկվելով ու թուլանալով, կարող է վերածվել **ա**-ի, ինչպես՝ տուն – տան – տան՝ նորը կին, և ընդհակառակը՝ երկվանկ կամ բազմավանկ բառի շեշտակիր վանկում ձայնեղ շփականից հետո ենթադրվող **ա**-ի դիմաց առկա է **ա**, ինչպես՝ զան վակ, շիվար, ծան վար, մն վն զակ, խնն րն զան և այլն⁴⁴:

Նշանակում է՝ բնական է, որ ձայնավորների քմայնացումը ավելի տարածված է պակաս լարված բաղաձայններից՝ ձայնորդներից (բացի **մ**-ն և **ն**-ն) ու ձայնեղներից, նաև ձայնեղ **հ**՝ հագագից հետո: Բայց պետք է նկատի ունենալ մեկ այլ հանգամանք ևս. հնչյունաբանները գտնում են, որ ձայնեղ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ լեզվի արմատը ինչ-որ չափով առաջընթաց դիրք է գրավում⁴⁵, մասնավորապես «ձայնեղ հպականների արտաբերման համար լեզվի արմատի առաջ շարժվելը անխուսափելի է»⁴⁶, որը և ձայնեղներին հաջորդող դիրքը առավել նպաստավոր է դարձնում ձայնավորների քմայնացման միտումի դրսևորման համար:

⁴⁴ Տե՛ս **Ս. Մուրադյան**, նշվ. աշխ., էջ 32-33: Այս երևույթը ժ. Միքայելյանը բացատրում է նշուբավորման կանոնով (տե՛ս **ժ. Միքայելյան**, նշվ. աշխ., էջ 123):

⁴⁵ Տե՛ս **ժ. Միքայելյան**, նշվ. աշխ., էջ 68:

⁴⁶ **Vaux Bert**, The Phonology of Armenian, Clarendon press, Oxford, 1998, p. 178.

Այսպիսով, մեր կարծիքով, Վասպուրական-Սյունիք-Արցախ տարածքի բարբառների արտասանական բազայում ինչ-որ ժամանակ սկսվել է առաջընթաց արտասանության արտաբերական միտում, որի հետևանքով քմայնացման են ենթարկվել ինչպես ձայնավորները, այնպես էլ գ, կ, ք բաղաձայնները: Ձայնավորների քմայնացման միտումը այս կամ այն չափով ընդգրկել է տարբեր դիրքեր, և հատկապես ձայնեղ բաղաձայններից հետո դիրքը, որի համար պայման է եղել այդ բաղաձայնների թույլ լարվածությունը (ի դեպ, առաջին շարքի ձայնավորները ևս իրենց արտասանությամբ պակաս ինտենսիվ են, քան հետին շարքի ձայնավորները), թերևս՝ նաև դրանց արտաբերական մեկ այլ յուրահատկությունը՝ արտասանության ժամանակ լեզվի արմատի առաջընթաց դիրքը: Սյուս կողմից՝ քմայնացման միտումին խոչընդոտում է խուլ հնչյունների, նաև մ, ն ձայնորդների արտասանական լարվածությունը:

Ուրեմն՝ ձայնեղները (նաև ոչ հպական ձայնորդները, հ' շփականը) ոչ թե պատճառ են դառնում քմայնացման կամ ինքնին քմայնացնող հատկանիշ ունեն, այլ նպաստավոր պայման են հաջորդող ձայնավորի քմայնացման համար, իսկ խուլերը իրենց լարված արտասանությամբ խանգարում են արտասանական բազայում գործող քմայնացման միտումին: Մնացած դիրքերը քմայնացման համար ոչ այնքան նպաստավոր են, բայց և այդ իրողությունը չեն բացառում:

Իհարկե, առաջընթաց կամ քմային արտաբերության միտումը բարբառից բարբառ կարող է տարբեր ընդգրկում և ուժ ունենալ, դրսևորվել տարբեր իրողություններով պայմանավորված, բայց որքան էլ ուսումնասիրողները փորձեն քմայնացման՝ «Աճառյանի օրենքից» դուրս մնացող դեպքերը մեկնաբանել համաբանության, ներդաշնակության կամ նշույթավորման կանոններով, շեշտափոխական իրողություններով, միևնույնն է, քմայնացման բոլոր այդ երևույթները (նաև «Աճառյանի օրենքով» բացատրվողները) կարող են դրսևորվել, եթե տվյալ խոսվածքում առկա է առաջընթաց արտաբերության կամ քմայնացման միտում, որը կարող է առաջանալ տվյալ խոսվածքի կրողների արտաբերական համակարգում և արտաբերական սովորույթներում տեղի ունեցած ինչ-ինչ տեղաշարժերով: Հասկանալի է՝ արտաբերական միտումի առկայությամբ հնչյունական փոփոխությունների վրա կարող են իրենց ազդեցությունը թողնել նաև հնչույթաբանական գործոնները:

Ինչ վերաբերում է «Աճառյանի օրենքին», ապա այն թերևս ավելի ճիշտ կլինի կարևորել ոչ միայն քմայնացման առավել բնորոշ դիրքը նշելու, այլ նաև (և գուցե ավելի շատ) քմայնացումից ազատ մնացած դիրքը մատնանշելու առումով:

Կարելի էր սպասել, որ հաջորդող ձայնավորի քմայնացումից հետո խլացած ձայնեղները, արդեն խուլ լինելով, պետք է խոչընդոտեին այդ ձայնավորի քմային արտասանությանը: Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ այդ խլացումը, այնուամենայնիվ չի նշանակում խլացած ձայնեղների և բուն խուլերի լիակատար նույնացում: Օրինակ, Շատախի բարբառի վերաբերյալ Մ. Մուրադյանը նկատում է, որ ձայնեղ պայթականներից ու հպաշփականներից առաջացած խուլերը ունեն ձայնեղու-

թյան որոշ երանգ, իսկ գրաբարյան խուլերին համապատասխանող խուլերը նման երանգ չունեն⁴⁷: Մյուս կողմից՝ հայտնի է, որ ձայնեղներից առաջացած խուլերը բուն խուլերից տարբերվում են՝ դրանց համեմատ լինելով ավելի թույլ, այսինքն՝ ունենալով պակաս լարվածություն⁴⁸, ինչը չի խոչընդոտում հաջորդ ձայնավորի արդեն սովորական դարձած քմային արտասանությանը, ինչպես որ չեն խոչընդոտում մյուս դիրքերը (խուլ պայթականներին ու հպաշփականներին հաջորդող դիրքից բացի):

Ամփոփելով հայերեն բարբառներում ա ձայնավորի շրթնայնացման ու քմայնացման (այս դեպքում՝ նաև մյուս ձայնավորների քմայնացման) մասին վերն ասվածը՝ կարող ենք արձանագրել, որ երկու դեպքում էլ հնչյունական յուրահատուկ իրողության դրսևորումը պայմանավորված է տվյալ դիրքերում լարվածություն / թուլություն հատկանիշի գործողությամբ: Եթե շրթնայնացման դեպքում բառասկզբի, ինչպես նաև այդ դիրքում նախորդ բաղաձայնի լարվածությունը պայման է դառնում ձայնավորի արտաբերական յուրահատկության ընդգծման ու շրթնային տարբերակի դրսևորման, ապա քմայնացման դեպքում արտասանական միտումի գործողությանը նպաստում է նախորդ բաղաձայնի թուլությունը և խոչընդոտում՝ լարվածությունը: Այլ կերպ ասած՝ դիտարկված նյութի շրջանակներում ի հայտ է գալիս հնչյունական օրինաչափության ձևավորման երկու ուղի:

ա) երբ հնչյունի արտաբերական որևէ հատկանիշ նախադրյալ է դառնում, որ որոշակի դիրքի ընդհանուր հատկանիշի ազդեցությամբ դրսևորվի նույն հնչյութի դիրքային մեկ այլ տարբերակ:

բ) երբ արտաբերական համակարգում տեղի ունեցած տեղաշարժի հետևանքով սկիզբ առած արտասանական միտումի ծավալման համար հնչաշղթայում առկա են նպաստող և խոչընդոտող պայմաններ:

ВИКТОР КАТВАЛЯН – Проявления гласного "а" в баязетском диалекте и "закон Ачаряна". – В баязетском диалекте, кроме общеармянского **ա**, употребляются также небный **ǎ** и губной **Ǘ**. Небный **ǎ** в основном проявляется в заимствованных словах без определенных позиционных ограничений. Он имеет фонологическую ценность, так как может составлять с **ա** оппозицию и играть смысловозначительную роль. Губной звук **Ǘ** – позиционный вариант фонемы, его проявление обусловлено сочетаемостью произносительной напряженности в начале слова и свойственной территориальным говорам фонетической особенностью гласной **ա**. С другой стороны, заметно, что произносительная напряженность препятствует палатализации. Это объясняет, почему в говорах Васпуракана, Сюника, Арцаха за напряженными (глухими) согласными не происходит палатализация гласных. Она не обусловлена воздействием предшествующих звонких: это явление выражает тенденцию прогрессивной артикуляции, для которой более благоприятна последующая позиция звонких согласных. Значит, „закон Ачаряна” особенно важен в отношении указания на позицию, исключаящую палатализацию, а не в отношении выделения ее причины. Звуковые закономерности могут проявиться как вследствие сочетаемости свойств звука и позиции, так и факторов, способствующих или препятствующих этой тенденции.

⁴⁷ Տե՛ս **Մ. Մուրադյան**, Շատախի բարբառը, Եր., 1962, էջ 29:

⁴⁸ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 49:

VIKTOR KATVALYAN – *Manifestations of the Vowel “A” in the Dialect of Bayazet and “Acharyan’s Law”*. – In the dialect of Bayazet besides the Armenian vowel “a”, its palatalized and labial variants are also in common use. The palatalized “**ă**” is mainly used in borrowings without any positional restrictions, it has a phonological value as it can form contradictory pairs with the sound “a” and play a distinctive role. The labial “**â**” is a positional variant of the phoneme “a”, and its existence is conditioned by the combination of the articulation tension at the beginning of the dialectical word and the utterance peculiarities typical of the regional accent. It is noticed, on the other hand, that articulation tension prevents the palatalization, and this gives the explanation of no existence of vowel palatalization in the position following tense voiceless consonants in the dialects of the region Vaspurakan – Syunik – Artsakh. The palatalization of vowels is not conditioned by the influence of preceding consonants: this phenomenon should be considered as an expression of front articulation intention with a more favourable position following voiced consonants. Therefore, Acharyan’s Law should be considered important for especially pointing out the position excluding the palatalization rather than for pointing out the reason of palatalization. The observation of palatalization and labialization of the vowel “a” shows that phonetic patterns can arise as a result of combining the sound position and features as well as of factors promoting and impeding the demonstration of articulation intention.